

УДК 94 (477) «XIX/XX»

Т. А. Стоколоса

ІНФРАСТРУКТУРА ТА ПРОДУКТИВНІСТЬ БОРОШНОМЕЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті на основі значного кола джерел висвітлено особливості інфраструктури та продуктивності борошномельного виробництва Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Особливу увагу приділено дослідженню динаміки чисельності млинів краю.

Ключові слова: борошномельна промисловість, млин, Подільська губернія, паровий млин, водяний млин.

Постановка проблеми. У другій половині XIX – на початку XX ст. на території Правобережної України однією із найбільш продуктивних сфер виробництва була борошномельна галузь. На території деяких губерній, зокрема Подільської, вона займала ключові позиції в економіці краю. Дана обставина пояснюється постійним вдосконаленням технології виробництва. Водночас, відбувається розширення мережі борошномельних підприємств, їх кількісне зростання, і, як наслідок, збільшення продуктивності виробництва.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню питання інфраструктури та продуктивності борошномельної промисловості Правобережної України присвячено незначну кількість праць. Цією проблематикою займалися такі дослідники, як М. Москалюк [1], С. Єсюнін [2] та О. Машкін [3]. Однак дана тематика дотепер залишається недостатньо вивченою.

Мета. Виходячи з актуальності теми, враховуючи недостатню розробленість цієї проблематики, поставлено за мету: комплексно дослідити та висвітлити інфраструктуру, обсяги виробництва та вартість млинарської продукції Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У борошномельній промисловості в пореформений період визначилися три напрями розвитку: 1) млинарство у вигляді численних дрібних водяних млинів і вітряків, а також тартаків (з кінськими приводами), що переробляли місцеве зерно і обслуговували незначну місцеву округу, або ж перемелювали «за мірчук» зерно селянам для власних потреб. Вони існували, не відчуваючи конкуренції з боку інших млинів, а отже, не мали стимулів до вдосконалення своєї техніки виробництва; 2) млини, які були складовою частиною іншого виробництва (наприклад, винокурного заводу), або додатком (цукроварні, олійниці, лісопильні тощо). Ці млини користувалися спільними двигунами, їх продукція використовувалася як сировина для подальшого виробництва та йшла на місцевий ринок; 3) у пореформений період виникають великі механізовані парові млини – спеціально розраховані на широкий ринок збуту. Ці млини відзначалися значними обсягами виробництва, вони перемелювали зерно (здебільшого пшеницю високої якості), яке привозилося здалеку [4, 96–97].

У Подільській губернії борошномельне виробництво займало одне із перших місць серед галузей промисловості, поступаючись лише цукроварінню [5, 339]. Млини розміщували переважно у сільській місцевості. У 1867 р. в межах Подільської губернії діяло 2693 млини. З них у містах розміщувався лише 141 млин. Це складало 5,23 % від загальної кількості, які виробляли менше десятої частини борошномельної продукції. Ще 240 млинів (8,9%) діяло у містечках, а 2312 (85,86%) – у селах. Значна кількість млинів у сільській місцевості пояснюється, насамперед тим, що вони традиційно були складовою частиною фактичного кожного поміщицького господарства та доволі прибутковим підприємством для власників [2, 108].

У другій половині 80-х рр. XIX ст. борошномельна промисловість увійшла в період економічної кризи. І хоча обсяги прибутку продовжують зростати, але в цьому процесі спостерігається певна нерівномірність. Скоротилась кількість як самих млинів, так і виробленої ними продукції [6, 29]. Зокрема, у 1882 р. сума виробництва борошномельної промисловості Подільської губернії становила 2174000 крб., у 1883 р. – 2373000 крб., у 1884 р. – 2805000 крб., у 1885 р. – 2926000 крб. Станом на 1886 р. сума виробництва галузі знизилась до 2756000 крб. [7, 324].

Найбільшою продуктивністю виробництва в даний період відзначалися водяні млини. Так, у 1885 р. вони виробили продукції на загальну суму 2120892 крб. [8, 60]. У 1886 р. вартість виробництва водяних млинів досягла 2346368 крб. Поряд із ними продуктивність парових млинів складала лише 238399 крб., вітряних – 167210 крб. [7, 379–381]. Станом на

В 1905 р. в Подільській губернії діяло 3893 млини, з них 176 парових, 1975 водяних, 1476 вітряних, 239 крупорушок, 27 приводилися в рух тваринною силою. Загальна сума їхнього виробництва складала 4031719 крб. [18, 41]. Зокрема, вальцьовий млин, який діяв у с. Струльковий Ташлик був оснащений 2 водяними турбінами потужністю 150 к. с. Річне виробництво даного млина досягало 500000 крб. Млин у с. Рихта щороку приносив прибуток у 200000 крб. [19, 686–687].

Варто відмітити, що на початку ХХ ст. зберігається тенденція до кількісного переважання водяних млинів. Так, у 1906 р. у Маківській волості діяло 11 млинів – усі водяні. Найбільшими з них були: млин в м. Макові (в оренді у міщанина Швидлера), який в рік перемелював до 50000 пудів зерна; млин в с. Кисилівка, який перемелював за рік 60000 пудів зерна; млин в с. Гулинці, який переробляв до 25000 пудів зерна на рік [20, 63в.–23]. Для порівняння, у тій же волості у 1891–1892 рр. працювало 17 борошномельних підприємств – усі водяні [21, 31зв.–34].

Схожа ситуація спостерігалася і в інших регіонах губернії. Зокрема, у Вінницькому повіті із 7 найбільших млинів, які діяли у 1909 р. – усі водяні. Найбільшими з них були Браїлівський млин (перемелював 675 тис. пудів зерна в рік) та Сутиський (переробляв 600 тис. пудів зерна в рік) [22, 15]. Враховуючи дані факти можна зробити висновок, що в певних регіонах борошномельна промисловість розвивалася досить повільно.

Якщо розглянути загальне число млинів у губернії та у містах на початку ХХ ст., то можна відмітити досить цікаву тенденцію. Так, у 1907 р. в Подільській губернії діяло 4003 млини, з них у містах розміщувався лише 127 – 3,2 % від загальної кількості. Але, млини у містах виробляли сьому частину від загальної суми борошномельної продукції. Порівняння з даними 1867 р. засвідчує, що кількість млинів у містах не збільшилась, а от сумарне їх виробництво значно підвищилося. Якщо у 1867 р. найбільше продукції виробляли водяні млини, то у 1907 р. найпродуктивнішими стали парові, причому, найпотужніші розміщувалися саме у містах. Так, у 1907 р. всі 222 парових млини Подільської губернії виробили продукції на 1251583 крб. Із цієї суми 44,5 % виробили 16 парових млинів у містах. Наведені факти свідчать про концентрацію у містах великих і найсучасніших млинів та перетворення певних міст на центри борошномельної промисловості губернії [2, 111].

У наступні роки борошномельна промисловість продовжує інтенсивно розвиватися. У 1908 р. в губернії діяло 3808 млинів, а у 1909 р. – 3814. Слід звернути увагу, що упродовж 1899–1909 рр. борошномельна промисловість краю досягла значних успіхів. Зокрема, за даних період загальна сума виробництва галузі збільшилася з 3011114 крб. (1899 р.) до 7246253 крб. (1909 р.) [23, 353–357].

Особливої уваги заслуговує стан борошномельної промисловості Подільської губернії напередодні Першої світової війни. Так. У 1912 р. сума виробництва всіх млинів складала 7032000 крб. Але дана цифра стосується продукції лише цензових млинів, тобто таких, на які поширювався нагляд фабричної інспекції. Це були млини, на яких працювали наймані робітники та які перемелювали зерно на продаж. Неточність наведених даних впливає також із того, що у 1911 р. фабрична інспекція зафіксувала діяльність 44 товарних млинів у губернії, хоча справжня кількість досягала 200. Таким чином, вартість млинарської продукції у 1912 р. повинна становити приблизно 12 млн крб. Беручи до уваги велику кількість млинів у Подільській губернії (3805), то можна зробити висновок, що всього у млинарство регіону було вкладено набагато більшу суму [24, 54–55].

Найбільшою кількістю випуску продукції в цей період славився Сутиський млин (4000 пудів добового перемелювання); з добовим перемелюванням від 2500 до 3000 пудів діяло 5 млинів (Браїлівський, Гайсинський, Вінницький, Проскурівський, Сокольчанський і Тернавський) і 38 млинів з добовим перемелюванням від 1000 до 2000 пудів зерна [1, 88]. Але варто відмітити, що більшість млинів Поділля належали до підприємств із незначним виробництвом, які не мали промислового значення [24, 55].

На млинах Подільської губернії борошно переважно виготовлялося із пшениці та жита і лише в невеликій кількості перемелювалося просо та гречка. За характером виробленої продукції млини Поділля розподілялися в такій послідовності: 60% млинів виробляли пшеничне борошно, близько 8% – житнє, а 32% млинів мали змішане виробництво. Мала кількість великих млинів, що виробляли житнє борошно, пояснюється тим, що зерно, як продукт се-

4. Melnyk, L.H. (1972). *Technical revolution in Ukraine in the XIX century*. Kyiv: Prospect Kiev University (in Ukr.)
5. Lukinova, I. I., Derevyankina, T.I., Herasymchuk, M.S., Golobutskyi, V.O., Khromova, P.O., & Chuhayova, V.P. (1983) *History of National Economy of the Ukrainian SSR*. (Vols. 1-4) Kyiv: Scientific thought, vol. 1 (in Ukr.)
6. Dovzhuk, I.V. (2005). *Food industry of Naddniprovska Ukraine in the second half of XIX century.: Some aspects of development*. Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st. (Problems of history Ukraine XIX - early XX century), 10, 27-33 (in Ukr.)
7. Huldman, V. K. (1888). *Reference book of Podolsk province*. Kamyanets-Podilsk (in Russ.)
8. The commemorative book of Podilsk province on 1859. (1859). Kamenets-Podolsky (in Russ.)
9. Khmelnytskyi region State Archives, f. 71, d. 1, c. 177, 135 s.
10. Survey of Podilsk province for 1890 year. (1890). Kyiv (in Russ.)
11. Survey of Podilsk province for 1892 year. (1890). Kyiv (in Russ.)
12. Survey of Podilsk province for 1903 year. (1903). Kyiv (in Russ.)
13. Khmelnytskyi region State Archives, f. 227, d 2-d., c. 950, 7 s.
14. Khmelnytskyi region State Archives, f. 227, d. 3, c. 6134, 15 s.
15. Khmelnytskyi region State Archives, f. 227, d. 3, c. 6129, 25 s.
16. Khmelnytskyi region State Archives, f. 227, d. 2-d., c. 936, 18 s.
17. Khmelnytskyi region State Archives, f. 227, d. 3, c. 6441, 8 s.
18. Survey of Podilsk province for 1905 year. (1903). Kyiv (in Russ.)
19. Ezioransky, L. K. (Eds.). (1909). *Manufacturing-factory enterprises of the Russian Empire*. SPb (in Russ.)
20. Khmelnytskyi region State Archives, f. 78, d. 1, c. 848, 23 s.
21. Khmelnytskyi region State Archives, f. 78, d. 1, c. 461, 109 s.
22. Statistical and economic outline of Vinnytsya county and overview of the activities of the simplified Provincial Administration for 1905-1910. (1910). Kyiv (in Russ.)
23. Filimonov, V. V. (1910). *The commemorative book of Podilsk province for 1911*. Kamyanets-Podilsk (in Russ.)
24. Horodetskyi, S. (1929). *Village household, the State of Podillya before the World War*. Vinnytsya (in Ukr.)
25. Reyent, O.P., & Serdyuk, O.V. (2011). *Village household of Ukraine and world food market (1861 – 1914 years.)*. Kyiv: Scientific Research Institute of History of Ukraine (in Ukr.)

Abstract

Stokolosa T. Milling industry infrastructure and productivity of Podilsk province in the second half of XIX – early XX century.

Introduction. The article is dedicated to the problem of infrastructure and productivity of Podilsk province milling industry of the investigated period. The subject of the study is in the detailed issue coverage of flour mills network enterprises enlargement and also the volumes of their manufacturing and prize of industrial production.

Purpose. On the basis of the analysis, generalization and systematization of historical sources there was investigated the development of a network of different types of mills in Podilsk province in the second half of XIX – early XX century., among of them: steam, water, wind, goatmovers and those that were brought into effect by the animal power.

Results. The received results show that on the territory of Podilsk the milling industry came through the difficult path of development. In the period 1860 – 1870's., after the abolition of serfdom, the industry has been forced to rely on market principles of activity realization. The evidence of this process is the temporary decline of milling industry with its further restoration. Also increases the cost of manufactured production and its quantity. In the next decades the flour milling industry was developing in a vigor way. Though, this process was marked by the periodic crises phenomena. By the level of productivity the mill took the second place in the region in terms of industrial production. In the article is focused the special attention on factors that contributed to such results – technical re-equipment of industry, which proved to improve existing wind and water mills, and constantly increasing the amount of steam that started to play an increasingly more important role. Was defined also the factor that hindered the development of the milling industry of Podilsk province, namely the lack of the developed transport network, which would have made it possible to transport grain to places of processing.

Conclusion. The scientific novelty of the results of study is to highlight the issues that have not received adequate attention from the side of domestic and foreign researchers, and attracting to the scientific use a significant amount of archival material that had not been used previously by scientists. The depicted in the article conclusions may be used in the further study of the overall picture of the social and economic history of Ukraine of the new era.

Key words: milling industry, mill, Podilsk province, steam mill, water mill.

Одержано редакцією 18.05.2017
Прийнято до публікації 5.10.2017

